

Татјана КОПРИВИЦА*

ЦРКВА СВЕТОГ ПАВЛА У КОТОРУ

Црква Светог Павла у Котору до данас није адекватно научно обрађена и нема посебну студију или монографију. Интереси истраживача и многобројних путописаца који су походили Котор били су усмјерени на цркве: Светог Трипуна, Светог Луке, Свете Марије Колеђати и Свете Ане, док је црква Светог Павла остала по страни, често као предмет успутних забиљешки и ријетког спомињања у општим прегледима¹. Сматрамо да је за потпуније разумијевање умјетности XIII вијека у Котору потребно назначити проблеме који се односе на цркву Светог Павла и покушати наћи одговоре на неке од њих.

ИСТОРИЈА ЦРКВЕ СВЕТОГ ПАВЛА

Цркву Светог Павла су подигли 1263. године, за вријеме владавине краља Уроша I (1243-1276), которски племић Павле Бари и његова супруга Добра, о чему говори натпис који се налази на јужном дијелу западног зида, изнад портала (сл.1), и који гласи:

*"ANNO TRICENO BIS TERNO MILLE DUCENO
QUI FUIT URBANUS VICE QUARTUS PAPA ROMANUS
OROSIO DANTE DOMINO REGNUM MODERANTE
ECCLESIAE CHRISTI CUM MARCUS PRAEFUIT ISTI
VIS GENERIS CLARI PAULUS COGNOMINE BARI
NOBILIBUS NATA CUM CONIUGE DOBRE VOCATA
ISTUD FUNDAVIT TEMPLUM GENTISQUE DICAVIT
DOCTORI SAULO MUTATO NOMINE PAULO
PRO QUIBUS EXORES QUISQUIS VENIS HUC UT ADORES
QUOD COELOS OPERE TALI MEREANTUR HABERE"*².

* Аутор је истраживач-сарадник у Историјском институту Црне Горе, Подгорица.

¹ Први помени цркве Светог Павла налазе се код истраживача с краја XIX вијека, cf. G. Gelcich, *Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro*, Zara 1880, 81.

² Натпис са цркве Светог Павла је објављен код више аутора, cf. Ђ. Стратимировић, *O prošlosti и неимарству Боке Которске*, Споменик СКА XXVIII (1895), 115;

Сл. 1 Ктиторски натпис на западној фасади из XIII вијека
(Све фотографије коришћене у овом раду снимила је Т. Копривица)

Натпис је уклесан капиталом, на правоугаоној мермерној плочи са профилисаним рамом, у десет правилних редова. Висина слова је уједначена, као и проред између редова.

Са дипломатичке стране натпис је занимљив. Он представља на јавном мјесту објављен ктиторски чин и садржи неке дјелове повеле. На почетку је датација у којој се поред године подизања цркве Светог Павла помињу и историјске личности тог доба, краљ Урош, которски бискуп Марко и папа Урбан IV (1261-1264).³ Иза ње је интитулација која се преплиће са диспозицијом и говори о подизању цркве у част светог Павла. На крају натписа се дају упутства онима који дођу у цркву да се моле за ктиторе, што је у духу короборационе формуле.⁴

Припадници доминиканског реда, који су средином XIII вијека долазили из Дубровника у Котор, задржавали су се у граду кратко, тек толико колико им је било потребно да одрже проповиједи. Павле Бари и Добра су, пошто су остали без дјеце, одлучили да усвоје доминиканце дубровачког самостана приора Миха (поријеклом из Котора), Флорануса, Трипуна и Марка и да им поклоне своју кућу за самостан, уз који су им саградили цркву посвећену апостолу Павлу.⁵ Поклон је потврђен повешом коју је 8. априла 1266. године издао которски бискуп Марко.⁶ Је-

I. Stjepčević, *Voda po Kotoru s prilogom o važnijim spomenicima u Boki*, Kotor 1926, 45; N. Luković, *Blažena Ozana Kotorka*, Kotor 1965, 36; S. Krsić, *Nekadašnji dominikanski samostan Sv. Nikole u Kotoru (1266-1807)*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 28 (1990), 130; Б. Шекуларац, *Трагови прошлости Црне Горе. Средњовјековни највиши и зајски у Црној Гори. Крај VIII почеек XVI вијека*, Цетиње 1994, 101; Натпис који је овде цитиран, cf., Д. И. Синдик-Г. Томовић, *Лисци средњовјековног латинишеца*, Цетиње 1996, 169; Сличан положај плоче са натписом је на цркви Светог Луке у Котору, Г. Томовић, *Највиши са цркве Свеиоџ Луке у Кошору из 1195. године*, in: *Црква Свеиоџ Луке кроз вјекове*, Котор 1997, 23.

³ О папи Урбану IV cf., <http://www.knight.org/advent/cathen/15212a.htm>.

⁴ Б. Шекуларац, *op. cit.*, 101.

⁵ С. Красић се користио грађом из Архива доминиканаца у Риму и доноси нам изузетно значајне податке, *op. cit.*, 129.

дини услов који су Павле и Добра поставили био је да се доминиканци трајно настане у Котору, што су вјероватно и учинили, али није познато колико их је тада дошло из Дубровника.

Име Павла Барија срећемо у ктиторском натпису из 1263. године, у повељи бискупа Марка из 1266. године и у нотарским књигама⁷. На основу сачуваних докумената није могуће закључити да ли је Павле био поријеклом из Котора, или његово презиме има неке везе са градом Баријем у јужној Италији. У повељи из 1266. године се каже *Paulus filius Bosce*, али нигдје није сачуван ниједан докуменат о оцу Павла Барија.

У повељи из 1266. године налази се податак значајан за разумјевање добијања одобрења за подизање цркве у непосредној близини которске Катедрале. Наиме, жена ктитора Павла Барија, Добра је била сестра которског бискупа Марка⁸. Бискуп Марко, који је ту дужност обављао од 1260. до 1270. године, помиње се у ктиторском натпису, повељи из 1266. године, као и у једној исправи о цркви Светог Луке која је настала 18. августа 1270. године, а сачувана је у препису из XVII вијека⁹.

У сачуваним нотарским књигама из периода од 1326. до 1335. године о цркви Светог Павла имамо мало података¹⁰. Вјероватно је да су

⁶ Повељу дјелимично доноси I. Kukuljević de Saccis, *Regesta documentorum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, saeculi XIII, Zagrebiae* 1896, 268; Текст цјелокупне повеље преноси T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Zagreb 1907, 859; Скраћено издање повеље даје С. Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 785-786.

⁷ Cf. K. Јиречек, *Романи у градовима Далмације током средњега века*, in: *Зборник Констјантинина Јиречека*, II, Београд 1962, 243.

⁸ "...Anno incarnationis domini MCCLXVI., mensis aprilis, VIII. die intrante, indictione IX., Marcus miseratione divina episcopus Catharensis universis Christi fidelibus presentes litteras insrectur salutem in domino sempiternam. Universitati vestre duximus significandum, quod Paulus filius Bosce, cognatus noster nobilis civis Catharensis cum coniuge sua Dobre sorore nostram", (подвукла Т. Копривица), T. Smičiklas, *op. cit.*, 859.

⁹ Которани, свештеник Миха Пасквали и Трипо Пасквали су тврдили да су рођаци Мавра Казафрангија, ктитора цркве Светог Луке, а то је оспоравао Базилије Драго. Парничари су се обратили краљу Урошу I (1243-1276), који је наредио которском кнезу Војиславу да зетски епископ Неофит, чије је сједиште било на Превлаци, и которски бискуп Марко, закуну све грађане да одговоре на питање да ли су Миха и Трипо рођаци Мавру и учесници у патронатском праву над црквом Светог Луке. Кнез Војислав је дао да се три пута огласе звона пред црквом Светог Трипуна, изнијети су крст, иконе и реликвије Светог Трипуна, а епископ Неофит и бискуп Марко су проклетством запрјетили свима који не би рекли истину. Присутни су били чланови каптала, *seniores et nobiles*, и сви су се заклели да не знају да су Миха и Трипо рођаци и *participes* у цркви Светог Луке. На крају исправе су наведене имена свједока, махом свештеника и ђакона, градски судија и општински нотар ђакон Миха Гиге, cf., С. Ђирковић, *Парница о цркви Светиоџ Луке у Кошору*, in: *Црква Светиоџ Луке кроз вјекове*, Котор 1997, 127-128, 137. Колети, базирајући причу на рукопису доминиканца фра Винка Марије Бабића који је у Венецији 1716. године објавио *Popis kotorskih biskupa*, истиче пријатељски и присан однос између краља Уроша I и бискупа Марка ("краљу нико није био већи пријатељ, угоднији и дражи од бискупа"). Ф. Корнер 1759. године тврди исто, cf. М. Милошевић, *Кључни документи о цркви Св. Луке у Кошору од краја XII до краја XVIII вијека*, in: *Црква Светиоџ Луке кроз вјекове*, Котор 1997, 163-164.

¹⁰ A. Mayer, *Kotorski spomenici. Prva knjiga kotorskih notara od 1326-1335*, Zagreb 1951; *id.*, *Kotorski spomenici. Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332-1337*, Zagreb 1981,

тада црквом Светог Павла управљали фратри-предиканти из Дубровника, преко прокуратора и заступника Гргура Гиманоја, познатог которског грађанина¹¹.

Поред цркве, често се у нотарским књигама помиње кућа Павла Барија, али на основу ових записа није могуће реконструисати гдје се налазила¹².

Црква и самостан Светог Павла су задовољавали потребе доминиканаца до треће деценије XIV вијека, када се повећао њихов број и када је првобитна грађевина постала тијесна за которску доминиканску конгрегацију¹³. Конфигурација терена око Светог Павла није дозвољавала ширење, па је било потребно изградити нову цркву на неком другом мјесту. У градском језгру није било могуће пронаћи већи слободан простор, па су доминиканци добили од Николе Буђе¹⁴ 1344. године посјед ван градских зидина, на мјесту званом Пацијана (Табачина) и материјална средства за изградњу самостана са црквом посвећеном Светом Николи¹⁵.

Када су завршени радови на новом самостану и цркви Светог Николе, већина доминиканаца је напустила цркву Светог Павла и преселили се ван градских зидина, док је, вјероватно, један дио конгрегације остао у цркви Светог Павла.

О цркви Светог Павла је сачувано мало података из XV вијека.

Дубровачки сликар Матеј Јунчић је 1445. године радио је олтарску слику у цркви Светог Павла, али та слика није сачувана¹⁶.

Мало вијеће, којем је предједавао генерални провидур Марин Зено, и Тајно вијеће града Котора, на заједничкој сједници која је одржана 10. маја 1483. године су, у име цијелог града, одлучила да самостан са црквом Светог Павла и капелом изнајме за манастир намијењен племићким кћеркама које би живјеле по правилима доминиканског реда¹⁷. Њихов број се убрзо повећао, па је требало проширити постојеће простори-

314, 345, 392, 1455; J. J. Martinović, *Graditeljska djelatnost u Kotoru prve polovine XIV vijeka*, Годишњак Поморског музеја у Котору XX XIII-XXXIV (1985-1986), 55.

¹¹ A. Mayer, *op. cit.*, 1042.

¹² A. Mayer, *Kotorski spomenici. Prva knjiga kotorskih notara od 1326-1335*, Zagreb 1951, 179, 470, 916, 1170, 1237; *id.*, *Kotorski spomenici. Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332-1337*, Zagreb 1981; 388, 1184; J. J. Martinović, *op. cit.*, 55-57.

¹³ S. Krasić, *op. cit.*, 130.

¹⁴ Никола Буђа је од 1333. био заступник царина у Србији, потом коморник, па протовестијар цара Душана. Захваљујући његовом залагању Стон и Пелешац су припали Дубровачкој републици, па су му Дубровчани поклонили кућу у Дубровнику и земљиште на Пелешцу. Са братом Михом је 1336. године примљен у дубровачко племство. Након што је одликован златним љиљаном, симболом француске краљевске куће, љиљан је постао знак породице Буђа, cf. S. Gliubich, *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Vienna 1856, 64; S. Krasić, *op. cit.*, 130.

¹⁵ О цркви Светог Николе cf. S. Krasić, *op. cit.*, 130-131; И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске власије у доба Немањића*, Београд 1994, 19, 185.

¹⁶ В. Ђурић, *Дубровачка сликарска школа*, Београд 1965, 56; R. Vujičić, *Umjetničke prilike u Kotoru sredinom XV vijeka*, Годишњак Поморског музеја у Котору XLI-XLII (1993-1994), 36.

¹⁷ S. Krasić, *op. cit.*, 131.

је. Которски кнез и провидур Франческо Леони се обратио за помоћ дужду Марку Барбадићу, који је 1486. године одобрио одређена средства за грађевински материјал, али која нијесу стигла, вјероватно због напада Турака, који су освојили Рисан и Херцег-Нови и запријетили Котору.

Самостан су касније, није забиљежено када, напустиле редовнице доминиканског реда. Свети Павле је 1520. године изнајмљен которском свештенику Помпеју де Пасквалибусу¹⁸. Исте године је скупштина Светог Николе, за сва времена и без надокнаде, самостан Светог Павла поклонила доминиканкама III реда, које су до тада становале у приватним кућама.

Од 1521. до 1565. године године у испосници уз самостан Светог Павла је боравила блажена Озана, заштитница Котора¹⁹.

Када је турски адмирал Хајрудин Барбароса 1539. године освојио Херцег-Нови и запријетио Котору, самостан Светог Николе је порушен да не би служио за утврђивање непријатеља, а доминиканци се привремено, до 1545. године, пресељавају у Светог Павла²⁰.

Црква Светог Павла се помиње у регестима писама из 1583. и 1591. године који су из Рима послати у Далмацију²¹. У сачуваном спјеву, из истог периода, которског хуманистичког пјесника Ивана-Боне Болице, *Descriptio Catharensis urbis*, у некада главној средњовјековној улици, до брда Светог Ивана, Болица наводи постојање цркве Светог Павла²².

С краја XVII вијека је сачуван спјев которског барокног пјесника Жива Болице Кокољића, у којем он наводи да је црква Светог Павла припадала братовштини Светог Крижа²³. 1675. године је подигнут олтар у цркви Светог Павла у част Преобрађења светог Павла, па је испред њега положен ковчег са тијелом блажене Озана²⁴.

На војном млетачком плану Котора који је урадио 1785. капетан Франческо Ђиронци уцртано је 18 цркава, али су само детаљно предста-

¹⁸ *id.*, *op. cit.*, 132.

¹⁹ Блажена Озана је рођена 1493. године у селу Релези у Љешанској нахији. Са четрнаест година одлази у Котор у племићку породицу Бућа. 1513. године је одлучила да се повуче и изолије од свијета, а фрањевац Тома Грубоња и доминиканац Винћенције су јој помогли да добије дозволу которског бискупа Трипа Биантија да може одабрати у Котору испосницу у којој ће боравити. Настанила се у ћелији поред цркве Светог Бартоломеја, а 25. јануара, на дан Обрађења светог Павла, Озана је пришла III реду светог Доминика. Доминиканци су јој били блиски, јер су чланови породице Бућа, код које је провела седам година, били истакнути припадници тог реда. Тада је своје крштено име Катарина промијенила у Озана, у спомен на блажену Озану из Мантове, која је умрла 1505. године. У испосници је провела 7 година, излазећи само недјељом и за празник. Озанина ћелија поред Светог Бартоломеја била је оштећена у земљотресу и она се 1521. године преселила у испосницу поред цркве Светог Павла. 1565. године је сахрањена у заједничку гробницу доминиканских трећереткиња, cf., N. Luković, *Blažena Ozana Kotorka*, Kotor 1965, 16-53.

²⁰ S. Krasić, *op. cit.*, 132-133.

²¹ S. Krasić, *Regesti pisama generala dominikanskog reda poslanih u Hrvatsku (1392-1600)*, II dio, Arhivski vjesnik XXI-XXII (1978-1979), 1705, 1772.

²² Ђ. Бианти-Љ. Пасквалић-И. Б. Болица, *Изабрана поезија*, Цетиње 1996, 328.

²³ Ж. Болица Кокољић, *Поезија*, Цетиње 1996, 162-163.

²⁴ N. Luković, *op. cit.*, 81.

вљене Катедрала и Свети Лука, док су остале, а међу њима и Свети Павле, биле означене крстићима²⁵.

Самостан и црква Светог Павла су за вријеме Наполеонове окупације Котора (1807-1814) претворени у касарну и магацин, а олтар из цркве Светог Павла и тијело блажене Озанае су пренесени у цркву Свете Марије Колеђате, гдје се и сада налазе²⁶. Тада је унутрашњост цркве подијељена на два нивоа, а на западној страни су саграђене степенице за прилаз²⁷.

За вријеме II свјетског рата, док је Котор био под италијанском окупацијом, црква Светог Павла је претворена у затвор, а према улици је подигнут високи зид²⁸.

Црква Светог Павла је 1948. године постала женски или Мали затвор ("Караклак"), а зид према улици је повишен.

Црква је од шездесетих до краја седамдесетих година XX вијека служила као стамбени објекат.

Осамдесетих година је било планирано да се црква Светог Павла ревитализује и да се у њој направи которски Лапидаријум, али ништа од тога није урађено.

АРХИТЕКТУРА ЦРКВЕ СВЕТОГ ПАВЛА

Затичено сћање

Црква Светог Павла се налази у источном дијелу Котора, у подножју литаца Светог Ивана. Са њене сјеверне стране је зграда некадашњег которског затвора, а са јужне троспратна стамбена зграда из XIX вијека. На источној страни су зидине которског бедема. Стрмина терена на истоку је ријешена у више заравњених нивоа са потпорним зидовима између којих се налазе степенице.

Црква Светог Павла није у култу и у лошем је стању. Осим радова који су на њој извођени 1981. и 1982. године, црква није у потпуности археолошки испитана. Стратиграфија терена је нарушена, а оштећени су, или измијењени, важни дјелови архитектуре, тако да је данас тешко распознати габарит цркве и дјелове комплекса из XIII вијека.

Резултати истраживања научника који су се бавили архитектуром цркве Светог Павла су доста скромни²⁹. Прво стручно истраживање

²⁵ J. Martinović, *Graditeljska djelatnost u Kotoru prve polovine XIV vijeka*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru XXXI-XXXII (1983-1984), 37.

²⁶ J. Мартиновић, *Сво кошорских драгуља*, Ријека Црнојевића 1996, 75.

²⁷ S. Barišić, *Kotor-Sveti Pavle (Projekat Konzervatorsko-restauratorskih radova, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd инв. бр. П-132)*, 8.

²⁸ Martinović, *op. cit.*, 75.

²⁹ Ђурђе Бошковић је 1938. године вршио теренска истраживања средњовјековних споменика Котора. Цркву Светог Павла смјешта у вријеме Стефана Уроша II (1282-1321) и доноси у кратким цртама опис архитектуре цркве, али не раздваја дјелове грађевине из XIII и XVI вијека, cf. Ђ. Бошковић, *Извештај г. Ђ. Бошковића о истраживањима средњовековних споменика на јужном Приморју*, Споменик СКА LXXXVIII (1938), 136; Цвито Фисковић, у извјештају који је написао након

архитектуре цркве Светог Павла извршено је након земљотреса који је задесио Котор 15. априла 1979. године. Истраживањем, које је вршено 1981. и 1982. године, руководио је архитекта-конзерватор Слободан Баришић, који је урадио и конзерваторско-рестаураторски пројекат цркве³⁰. С. Баришић је дефинисао простор који је заузимала црква Светог Павла из 1263. године.

У цркву Светог Павла се улази кроз двориште које се налази на западној страни цркве, до средњовјековне главне улице Котора, заклоњено оградним зидом³¹. У доњем дијелу дворишног зида је сачуван дио

истраживања умјетности Боке Которске која су спроведена 1950. и 1951. године, само помиње цркву Светог Павла, наглашавајући да није имао прилику у њу да уђе, Ц. Фисковић, *O umjetničkim spomenicima grada Kotora*, Споменик САН СП (1953), 88; Архитектуром Светог Павла се највише бавио Војислав Кораћ. У више студија, као и у својој докторској дисертацији, В. Кораћ не раздваја архитектонске фазе у настанку грађевине, односно доноси закључке о грађевини из 1263. године и о готичком олакшаном своду на основу архитектуре цркве из XVI вијека, cf. В. Кораћ, *O монументалној архитетктури средњевековног Котора*, Споменик САН СР (1956), 159-160; *id.*, *Градњивљска школа Поморја*, Београд 1956, 58, 64, 142, 189, 195; В. Кораћ, *Црна Гора у доба Немањича. Архитетктура*, in: *Историја Црне Горе*, II/1, Титоград 1970, 131. Нико Луковић 1966. године пише о архитектури цркве Светог Павла из XVI вијека, сматрајући да је то грађевина из XIII вијека, cf. Н. Луковић, *Vажнији споменици града Котора*, in: *800 година катедрале Св. Трипуна у Котору (1166-1966)*, Котор 1966, 144, 153. Говорећи о романичкој архитектури у Котору Данило Калезић и Павле Мијовић помињу цркву Светог Павла, cf. D. Kalezić, *Kulturno-istorijski spomenici*, in: *12 vijekova Bokeljske mornarice*, Београд 1972, 222, П. Мијовић-М. Ковачевић, *Градони и уиврђења у Црној Гори*, Београд-Улицњ 1975, 113; Говорећи о стању споменика у Котору након земљотреса 1979. године М. Чанак Медић помиње Светог Павла, cf. М. Чанак-Медић, *Историја и заштитна каторских сакралних грађевина*, Гласник друштва конзерватора Србије 7 (1983), 35; *id.*, *Sakralni spomenici pod udarom zemljotresa na primjeru kotorskih spomenika*, in: *Kulturna baština Balkana i seizmički problemi*, Titograd 1983, 230; Ј. Мартиновић је 1983. године, на основу истаживања Слободана Баришића, представио архитектонске фазе у цркви Светог Павла, Ј. Martinović, *Graditeljska djelatnost u Kotoru prve polovine XIV vijeka*, Годишњак Поморског музеја у Котору XXXIII-XXXIV (1983-1984), 55-57; В. Ђурић говори о крстастим сводовима и полукружној апсиди цркве из XIII вијека и разматрајући поријекло архитектонских рјешења которских цркава пореди слијепи лук који се налази на pročелу Светог Павла са ранијим рјешењима на которским црквама с почетка XIII вијека, cf. В. Ј. Ђурић, *Рашико и ириморско градишљство*, in: *Историја српског народа*, I, Београд 1981, 402; *id.*, *Которске цркве око 1200. године и њихово порекло*, ЗЛУМС 25 (1989), 18; Иво Петрициоли доноси основне податке о архитектури цркве, cf. I. Petricoli, *Od Donata do Radovana*, Split 1990, 93. З. Чубровић, бавећи се бароклизацијом романичког Котора сажето говори о преградњама које су извршене на цркви Светог Павла у XVI и XIX вијеку, Z. Čubrović, *Barokizacija romaničkog Kotora*, Годишњак Поморског музеја у Котору, XXXIX-XL (1991-1992), 35; Ј. Мартиновић 1996. године даје преглед фаза у изградњи цркве Светог Павла и радова који су на њој вршени 1981-1982. године, cf. Ј. Мартиновић, *Сво каторских драгуља*, Ријека Црнојевића 1996, 75-78.

³⁰ Резултати ових истраживања нијесу објављени. С. Баришић ми је љубазно уступио своје забиљешке са терена и пројекат конзерваторско-рестаураторских радова, S. Barišić, *Kotor - Sveti Pavle (Projekat konzervatorsko-restauratorskih radova, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Beograd, Инв. бр. П-132)*, 1-4, 6, 8.

³¹ S. Barišić, *op. cit.*, 4; Ј. Martinović, *Graditeljska djelatnost u Kotoru prve polovine XIV vijeka*, Годишњак Поморског музеја у Котору XXXI-XXXII (1984-1985), 32- 33; *id.*, *Сво каторских драгуља*, Ријека Црнојевића 1996, 75-78.

средњовјековне грађевине од које су сачувани прозор и отвор за врата коме недостаје оквир. Зазидани су, као и лучно засведени пролаз сјеверно од ове грађевине.

Јужни дио оградног зида чини висока грађевина чија је првобитна намјена била да наткрије улаз у двориште цркве. У горњем дијелу грађевине је прозорски отвор, док је у нивоу улице улазни романички портал декорисан тордираним ужетом, кроз који се улази у двориште цркве (сл. 2). Изнад портала је уграђена римска надгробна плоча³² и обијени готичко-ренесансни штит грба. Горња омалтерисана површина оградног зида је новија.

Данашњи сачувани остаци цркве Светог Павла потичу с почетка XVI вијека. То је једнобродна грађевина која је, због конфигурације терена, окренута дужом осом у правцу сјевер-југ. Апсида, која се налази на сјеверној страни, полукружна је изнутра и споља.

Брод цркве из XVI вијека је степенастим пиластрима који носе попречне лукове подијељен на три травеја. Пиластри се између средњег и сјеверног травеја пружају цијелом висином, док су средњи и јужни ослоњени на конзоле. Травеји су засведени крстастим сводовима, који се ослањају дијелом на прислоњене слијепе лукове између пиластара, а дијелом на прислоњене попречне лукове. У тјеменима сва три свода се налазе розете са флоралним орнаментима.

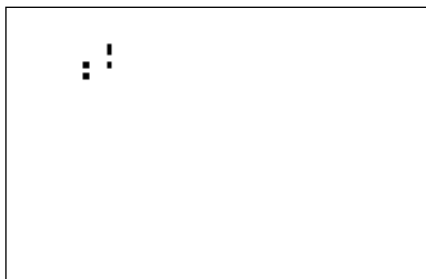
Црква је покривена кровом на двије воде.

Западна фасада цркве је израђена од добро тесаних правилних квадера, постављених у хоризонталне редове приближно истих висина. У јужном дијелу се налази отвор портала који је дјелимично зазидан и претворен у прозорски оквир. Изнад портала је плоча са ктиторским натписом, уоквирена профилисаним вијенцем. Површина зида око пло-

Сл. 2 Портал из XIII вијека инкорпориран у јужни дио дворишног зида

³² На римској надгробној плочи је сачуван натпис, (cf., I. Stjepčević, *op.cit.*,45) :
SEX. PGRACILIS. AN. LX
Q.PGRACILIS. E. A. XX
M. AEMILIUS.CELER. AN
XXV. H.S.S.

Основа доњег спрата цркве
Светог Павла из XVI вијека
(цртеж С. Баришића)

на, без посебно обрађених лица. У јужном дијелу се распознаје накнадно зазидани полукружни отвор ширине око 3 м. Површине уз њега су добро обрађене, а остале су у мјешовитој техници, са видљивим траговима интервенције.

На сјеверној фасади се налази мањи окулус и отвор који је пробијен за приступ у простор између горње површине сводова и кровова.

На јужној фасади има доста зазиданих отвора. У средишњем дијелу горње зоне је опеком зазидан отвор већег окулуса оивичен каменим плочама (црвеним). У западном дијелу горње зоне је половина широког, сада зазиданог полукружног отвора, чији источни дио излази из равни зида. У њему се налазе зазидана врата и прозорски отвор са једноставним каменим оквиром. У оквиру ове зидне површине је и мања ниша, уоквирена једнодјелним каменим рамом, са два вертикалана усјека на хоризонталним странама.

Портал, који се сада налази на вратима која воде у двориште самостана, има тордирано уже поремећено на више мјеста, и овдје је секундарно употребљен, па је приликом монтирања дошло до замјене мјеста појединих дјелова. С. Баришић је закључио да димензије овог портала одговарају димензијама портала кроз који се улазило у цркву Светог Павла из XIII вијека.

У цркву из XVI вијека се улазило кроз барокни портал на западној фасади. Камени довратник и надвратник барокног портала су украшени богатом профилацијом, док су доњи дјелови довратника, као и средишње поље архитравне греде декорисани плитким флоралним рељефом. Камени вијенац, уграђен изнад архитрава, ослоњен је на двије конзоле украшене широким листовима савијеним у волуте.

Постојећи прозори, једноставних оквира, са западне и источне стране, прилагођени су вертикалној подјели простора цркве на два нивоа. На основу различитог распореда висина слојева тесаника на фасади са обје стране отвора С. Баришић сматра да су постојећи отвори из XIII вијека. Демонтирани су, проширени и прилагођени новој функцији.

Два окулуса на сјеверној и јужној фасади, дјелови каменог оквира и централне розете пронађени су приликом теренских радова. На сје-

че са натписом садржи неколико редова прецизно обрађених квадера.

Испред западне фасаде, у јужном дијелу, налази се двокрако степениште ширине 1м, испод кога је аркосолијум са каменим саркофагом.

Горњи дио источне фасаде је од правилних, добро клесаних квадера и завршава се редом необрађених камених плоча које леже на каменом олуку. Сјеверни дио источне фасаде је од ломљеног камена.

верној фасади су мањи и једнострано профилисани камени оквири и транзена пречника 45 цм, са отворима у виду четворолиста.

У археолошким истраживањима јужног травеја откривене су испод пода (дашчана облога, слој шута и бетонска подлога) четири чврсто зидане гробне конструкције.

На нешто нижој нивелети налази се још једна гробна конструкција, оријентисана у правцу исток-запад, покривена плочом у равни сачуваног дијела пода, који је од ружичасто-бијелих плоча, димензија 25 x 25 cm, сложених у облику дијагоналног шаховског поља.

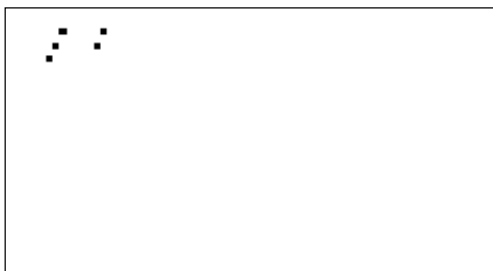
Уз јужни дио западног зида је галерија, од које су видљиви остаци три мања крстаста свода.

Грађевина у југозападном углу комплекса, која је наткривала улаз у црквено двориште, пресведена је крстастим сводом.

Црква из XIII вијека

Старија грађевина, на коју се односи ктиторски натпис, била је једнобродна, са три травеја, оријентисана дужом страном у правцу исток-запад.

Приликом преградње цркве Светог Павла у XVI вијеку, литице Светог Ивана нијесу дозвољавале ширење према истоку, а ни улица према западу, па је дужа оса цркве заротирана за 90 степени према сјеверу. Срушени су јужни и сјеверни зид цркве из XIII вијека, чији су темељи пронађени приликом археолошких радова 1981-1982. године. Западни зид цркве из

Претпостављена првобитна основа
Светог Павла
(цртеж С. Баришића)

XIII вијека је инкорпориран у западни зид из XVI вијека, а источни зид цркве из XIII вијека је уклопљен у источни зид цркве из XVI вијека.

Није познато како је грађевина била засведена, иако се у литератури о архитектури цркве Светог Павла о томе доста спекулише. На источном зиду цркве је сачуван апсидални лук, али није познато каквог је облика била апсида. Док се не изврше археолошки радови на источном дијелу цркве о томе се не може са сигурношћу говорити.

Остаци пода, са плочама сложеним у виду дијагоналног шаховског поља, из XIII су вијека. Слична рјешења пода срећемо и у осталим которским црквама из XII и XIII вијека.

Светом Павлу из XIII вијека припада гроб који се налази у цркви, оријентисан у правцу исток-запад, затворен монолитном надгробном плочом, на чијој се унутрашњој страни налази рељефна декорација. Сва је прилика да ова плоча није из XIII вијека, већ да је сполија са неке старије которске грађевине, а да је овдје секундарно употријебљена.

Разлика у нивоу пода цркве и некадашње улице је ријешена двокраким степеништем (које је данас покривено једнокраком скалинадом из XIX вијека), испод кога се налази аркосолијум са саркофагом који је настао истовремено са црквом из XIII вијека, а којем се прилазило из нивоа средњовјековне улице.

Првобитној цркви припада, како сматра С. Баришић, портал који се сада налази на улазу у црквено двориште. Овакво рјешење портала срећемо у низу споменика на јужном Јадрану. Његове димензије одговарају отвору изнад аркосолијума, који је у преградњи у XVI вијеку зазидан.

Од цркве Светог Павла из XIII вијека сачуван је растеретни лук на западној фасади.

Прозори на западном и источном дијелу су првобитни, али су у каснијим преградњама изгубили свој основни облик.

Светом Павлу из XIII вијека припадају прозор и отвор за врата у дворишном зиду. Није познато да ли је то неки дио самостана Светог Павла, или су то, можда, остаци куће Павла Барија.

Архитектура цркве Светог Павла из XIII вијека је у духу рјешења цркава Котора из XII и XIII вијека. Начин обраде камена и зидање, просторно рјешење, као и растеретни лук на фасади као конструктивно-декоративни елемент сусрећемо на црквама Светог Луке и Свете Ане³³. С. Баришић сматра да је Свети Павле могао имати капелу на сјеверној страни, што је такође карактеристично за которске средњовјековне цркве. Сви елементи указују да је градитељско рјешење цркве Светог Павла потекло из Котора.

Аркосолијум на западној страни цркве Светог Павла

На западној фасади Светог Павла, испод двокраког степеништа које са бочних страна води до улаза у цркву, 1982. године је, приликом рашишавања околине цркве, откривен аркосолијум. Тада је извршена антрополошка анализа скелета, али резултати нијесу објављени.

Аркосолијум је грађен истовремено са црквом из XIII вијека и конструктивно је повезан са њом. Два монолитна стуба носе лук аркосолијума испод кога се, ослоњен на три степеника, налази саркофаг. Саркофаг је монументалних димензија (2,01 м x 1,00 м x 0,87 м). Затворен је монолитним поклопцем који је испуцао по средини. На саркофагу су видљиви трагови неколико укопавања. Испод саркофага се налази двојна гробница у којој су сахрањени Павле Бари и Добра³⁴, а у лунети и потрбушју лука изнад саркофага су сачувани остаци фресака.

³³ R. Vujičić, *Freske sa likom sv. Hristofora na pročelju crkve Sv. Ane u Kotoru*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 24 (1984), 39, n. 3; M. Čanak-Medić, *Arhitekturna Nemaњиног доба II. Цркве у Полимљу и на Приморју*, Београд 1989, 126, 185; В. Ј. Ђурић, *op. cit.*, 18, n. 22;

³⁴ Истражујући касноантичка и средњовјековна гробља у Котору П. Мијовић наводи да у цркви Светог Павла постоји више гробница и саркофаг Павла Барија, cf. P. Mijović, *O kasnoantičkim i srednjovjekovnim grobljima u Kotoru*, in: *Kulture Crne Gore*, Titograd 1987, 194.

Аркусолијум је као облик сепулкралне архитектуре познат од IV вијека наше ере³⁵. Из првобитног облика аркусолијума се развио тип средњовјековног гроба са луком, који се употребљавао као вид фунерарне архитектуре на Истоку и Западу. Са развојем хришћанства и измијењеним идеолошким начелима долази до нестајања античке гробне умјетности и замјењивања *monumentum* гробом у земљи *sepulcrum*-ом, без упадљивих ознака³⁶. Аркусолијуми су, како на Истоку тако и на Западу, били намијењени владарима, мученицима, високим црквеним прелатима или изузетно значајним људима. Познато је да су представници цркве протестовали против профане употребе аркусолијума³⁷. Слободностојеће конструкције, забати, балдахини и аркусолијуми су изнад гробова означавали светост сахрањеног, па су се у сепулкралној умјетности Европе избјегавали до средине XIII вијека. Јачањем лаичке културе и индивидуализма у XIII вијеку ови обичаји су се промијенили.

Рјешење аркусолијума у цркви Светог Павла отвара више проблема. Мјесто аркусолијума, на западној фасади цркве, испод улаза, нема правих аналогија зато што је сахрањени ктитор био которски племић (*nobiles*), а не владар или црквени великодостојник³⁸.

Према прописима католичке цркве од VI вијека било је забрањено сахрањивање у унутрашњости цркве³⁹. До IX вијека се и краљевски гроб налазио испред западне фасаде цркве, поред портала. Касније су те забране биле знатно блаже.

У фунерарним рјешењима у Котору постоје неки облици који су могли утицати на формирање овако особене сепулкралне цјелине. Котор је имао до III вијека наше ере двије некрополе (локалитети Хорти и Шурањ), на којима су сачувана разнолика надгробна рјешења⁴⁰.

У катедрали Светог Трипуна је, приликом посљедњих археолошких истраживања, откривен систем лучних гробница које су настале истовремено са грађењем апсида⁴¹. Око некадашњег манастира Светог Фрање ван градских зидина је нађен велики број гробница, међу којима је гробница бр. 38 била прислоњена уза зид, и вјероватно је имала функцију ол-

³⁵ Cf., I. Herklotz, *Sepulcra e monumenta del Medioevo. Studi sull' arte sepolcrale in Italia*, Roma 1985, 144.

³⁶ Cf., I. Herklotz, *op. cit.*, 13-28; Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1991, 155.

³⁷ J. Deer, *The Dynastic Porphyry Tombs of the Norman Period in Sicily*, Cambridge 1959, 37.

³⁸ На фасади цркве Сан Адоено у Бишељеу је сачуван аркусолијум извијесног Бартоломеа, I. Herklotz, *op. cit.*, 57, сл.8; У јужној Француској је сачувано више примјера аркусолијума који се налазе на фасадама цркава, cf. R. de Lasteyrie, *L' Architecture religieuse en France. L' époque Romane*, Paris 1929, 718-719, фиг. 726, 727; Аркусолијум је сачуван на западној фасади манастира Ζωοδόχος Πύργη у Грчкој, а уз источни зид манастира Синин у Јерменији налазе се засведени тријемови у којима је вршено сахрањивање, cf. М. Чанак-Медић, *op. cit.*, 70.

³⁹ E. Panofsky, *Tomb Sculpture. Its Changing Aspects from Ancient Egypt to Bernini*, London 1964, 47.

⁴⁰ П. Мијовић, *op. cit.*, 186.

⁴¹ У овим гробницама је пронађено доста иситњених костију, 4 новчића и неглеђосана посудица, cf., М. Крижанац, *Археолошка истраживања у цркви Светог Трипуна у Котору*, Гласник Српског археолошког друштва 10 (1995), 212.

тара⁴². У архивским списима Котора таква гробница се назива *arca*.

У близини цркве Светог Павла (над улицом између Катедрале и Бискупије) налази се засведени пролаз, са уграђеним романичким луком, који води испод степеништа реликвијара до сјеверних врата Катедрале⁴³. Поред узиданог романичког лука постоји још један истовјетан лук, сада инкорпориран у западни дио сакристије. Ова два лука, која почивају на масивном зиданом ступцу, чинила су неку врсту аркадног тријема, отвореног према западу. У суженој просторији је откривена монументална зидана гробница са дјелимично оштећеним саркофагом од међусобно спојених камених профилисаних плоча. Саркофагу под аркадним тријемом се прилазило од запада степеником са нивоа улице. Ј. Мартиновић сматра да је аркадни тријем могао бити меморија подигнута у част личности које су биле значајне за живот Катедрале, те да су у њој били Андреацијев и Маријин саркофаг⁴⁴ и зидана гробница у облику саркофага за бискупа Маја (који је 1166. године осветио олтаре Светог Трипуна) и његове наслѣднике⁴⁵.

Сматрамо да су ктитори цркве Светог Павла могли видјети у овом аркадном тријему идејно рјешење за своју гробницу. Аркадни тријем са сјеверне стране Катедрале је подигнут на мјесту гдје су од IX до XII вијека почивале мошти светог Трипуна, заштитника града, чиме је посебно истакнуто поштовање гроба Андреација и Марије, ктитора цркве Светог Трипуна из IX вијека⁴⁶.

Рјешење унутрашњости двојне гробнице испод аркосолијума у цркви Светог Павла је интересно⁴⁷. Двојна гробница је у средњем вијеку позната у сахрањивању супружника и блиских рођака. Обично је унутрашњост двојних гробница подијелена вертикално, односно покојници су постављани један поред другог. Такав је случај са сачуваним двојним гробницама у средњовјековној Србији⁴⁸.

У Светом Павлу је полагање тијела извршено на тај начин што је прво постављено тијело једног покојника, на њега је постављена камена плоча, а затим тијело другог покојника, односно извршена је хоризонтал-

⁴² Р. Мјовић, *op. cit.*, 187, сл. В, 1.

⁴³ Ј. Мартиновић, *Prolegomena za problem prvobitne crkve Svetog Tripuna u Kotoru*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 30 (1990), 23-24, 26; М. Чанак-Медић, *Катедрала Светиоџ Трипуна као одраз уметничких прилика у Котору средином XII века*, ЗРВИ XXXVI (1997), 88.

⁴⁴ Андреацијев саркофаг је пронађен у малој улици између Катедрале и Бискупије, Ј. Мартиновић, *op. cit.*, 24.

⁴⁵ Испод овог саркофага је пронађено 12 костура, без икаквих прилога, Ј. Мартиновић, *op. cit.* 22, н 52.

⁴⁶ О Андреацијевом и Маријиним саркофагу cf., I. Stjepčević, *Katedrala Svetog Tripuna u Kotoru*, Split 1938, 26-27; Ј. Ковачевић, *Средњовјековни епиграфски споменици Босне Которске*, Споменик САН СФРЈ, (1953), 41-55.

⁴⁷ Унутрашњост гробнице ми је представио С. Баришић, који је присуствовао њеном отварању.

⁴⁸ За двојну гробницу у Студеници cf., М. Радан-Јовин- М. Јанковић- С. Темерински, *Студеница у светлости нових археолошких и архиепископских истраживања*, in: *Благо манастира Студеница*, Београд 1988, 48; Градцу cf., Д. Поповић, *op. cit.*, 81; Новој Павлици cf., А. Јуришић, *Нова Павлица*, Београд 1991, 27-31, сл. 18-22.

на подјела гробнице. У конструисању гробнице је направљено сужење са обје стране на мјесту гдје је постављена обрађена камена плоча.

ФРЕСКЕ У АРКОСОЛИЈУМУ ЦРКВЕ СВЕТОГ ПАВЛА

Ојис фресака

Није познато да ли је у унутрашњости цркве Светог Павла било зидног сликарства из XIII вијека. Фреско сликарство је сачувано само у лунети и потрбушју лука аркосолијума на западном зиду цркве, а откривено је тек 1982. године ⁴⁹.

У лунети аркосолијума је са сјеверне стране сачувана представа Богородице. У централном дијелу лунете је била фигура Христа, од које је сачувана само десна рука. У јужном дијелу лунете је остао само мали фрагменат фреске, који није могуће идентификовати, али се претпоставља да је ту био представљен свети Јован.

У потрбушју лука са сјеверне стране се налази фигура апостола који по својим иконографским особеностима одговара представи светог Павла. Од фигуре са јужне стране потрбушја лука се очувао само доњи дио химатиона. Сва је прилика да је у питању представа светог Петра.

У лунети изнад саркофага у коме су сахрањени Павле Бари и Добра је представа Деизиса (сл. 3). Фреске су изведене на позадини која је хоризонтално издијељена на три боје - зелену при дну, жуту у средини и плаву у горњим дјеловима. Ивице лунете су уоквирене црвеном бордуrom. Доња линија представе Деизиса се налази тачно изнад поклопца

Сл. 3 Деизис у лунети аркосолијума из XIII вијека

⁴⁹ Фреске у цркви Светог Павла се само помињу у литератури, cf., Р. Вујичић, *op. cit.*, 424, н. 10-11; *id.*, *Freske s likom sv. Hristofora na pročelju crkve Sv. Ane u Kotoru*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 24 (1984), 39; Р. Вујичић, *Zidno slikarstvo u Boki Kotorskoj i neki aspekti njegove prezentacije*, *Вока* 18 (1986), 55; В. Ј. Ђурић, *Језици и њисмена на средњовековним фреско-најијисима у Боки Којторској: значај за културу и уметности*, in: *Црква Свештог Луке кроз вјекове*, Котор 1997, 257-258.

саркофага. Богородица је приказана са златним нимбом оивиченим мрком линијом, обучена у црвени мафорион са звијездом на челу, испод кога се види окер хитон (сл. 4). Благо је окренута на лијеву страну ка представи Христа. Доњи дио Богородичине фигуре је потпуно уништен. Представа је оштећена на десном боку и на мјесту гдје се налазе руке, а на инкарнату је обијен слој малтера. Од представе Христа је сачувана само десна рука са прстима склопљеним у гесту благосиљања, док је на осталом дијелу обијен малтер. У јужном углу лунете је сачувана подјела позадине на зелену и жуту, бордура која прати кривину лука и остаци цртежа .

Свети Павле на сјеверној страни потрбушја лука је добро очуван (сл. 5). Представљен је фронтално и на себи има окер хитон и црвени химатион. Десна рука, покривена хи-

Сл. 4 Богородица из Деизиса,
Сјеверна страна лунете
аркосолијума

Сл. 5 Св. Павле, Сјеверна страна
потрбушја лука аркосолијума

матионом, савијена је у лакту. Око главе има златни нимб оивичен мрком бордуrom. Фигура светог Павла је оштећена на лијевој руци и лијевом боку. Основни цртеж је мрке боје, а инкарнат је моделован тамним окером. Стопала фигуре светог Павла нијесу сачувана.

Јужна страна потрбушја лука аркосолијума је потпуно уништена и сав малтер је обијен, осим у доњем дијелу, гдје је, на зеленој подлози, сачуван фрагмент црвеног химатиона и стопала. Ови остаци припадају, вјероватно, фигури светог Петра.

Иконографска анализа

Композиција Деизиса изражава идеју заступништва Богородице и светог Јована Претече за искупљење гријехова људског рода

пред Христом на дан Страшног суда, па је често представљена у фунерарним капелама⁵⁰. Деизис је у византијском сликарству средишњи мотив Страшног суда⁵¹.

Обично је у представи Деизиса фигура Христа у центру, са његове десне стране је Богородица а са лијеве свети Јован, који може бити замијењен неким светитељем или анђелом⁵². Заступништво Богородице и Јована Крститеља се тумачи њиховом природом, јер су они једини људи који су се убрајали у анђеле. Посредовање је посебно истицано од васељенског сабора у Nikeји 787. године.

Не постоје текстови који у потпуности објашњавају представу Деизиса.

Богородица се као посредник у инкарнацији Логоса укључује у мистерију искупљења⁵³. Писци VIII и IX вијека, Андрија Критски, Патријарх Герман, Теодор Студит и патријарх Нићифор посебно истичу њену искупитељску улогу. Јован Крститељ је посљедњи пророк Старог Завјета и први свједок инкарнираног Логоса, "који за мношвом иде преда мношвом њосијде, јер њије мене бјеше" (Јован 1, 15)⁵⁴.

Деизис је представа која се често јавља у надгробним црквама, иако није искључиво везана за њих. Из XI вијека потиче Деизис у крипти Светог Луке у Фокиди⁵⁵, у пећинским црквама на Сицилији⁵⁶ и у Апулији⁵⁷. Деизис из XII вијека је сачуван у доњој цркви манастирске костурнице у Бачкову⁵⁸. Из XIII вијека представа Деизиса се сачувала у горњој цркви у Бојани, у Светим Апостолима у Пећи⁵⁹ и у пећини св. Петра Коришког код Призрена⁶⁰. Деизис из XIV вијека је представљен у надгроб-

⁵⁰ О иконографији Деизиса cf., T. von Bogyay, *Deësis*, in: *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst*, I, Stuttgart 1966, col. 1178-1186; C. Walter, *Two Notes on the Deësis*, REB 26 (1968), 311-336; M. Andaloro, *Note sui temi iconografici della Deësis e della Haghiosoritissa*, Rivista Dell' Istituto Nazionale D' archeologia e Storia dell' arte 17 (1970), 85-153; В. Мысливец, *Происхождение Деисуса, Византия, Южыѣ Славяне и древняя Русь, Западная Европа*, in: *Сборник статей в честь В. Н. Лазарева*, Москва 1973, 59-63; C. Walter, *Bulletin on the Deësis and the Paraclesis*, REB 38 (1980); T. Velmans, *L' Image de la Deësis dans les églises de Géorgie et dans celles d'autres régions du monde byzantin*, Cahiers Archeologique 29 (1980-1981), 47-102.

⁵¹ В. Brenk, *Tradition und Neuerung in der christlichen Kunst des ersten Jahrtausens*, in: *Studien zur Geschichte des Weltgerichtsbildes*, Wien 1966, 95-98.

⁵² О различитим варијантама Деизиса cf., M. Andaloro, *op. cit.*, 101-118.

⁵³ О искупитељској улози Богородице cf., S. der Nersessian, *Two Images of the Virgin in the Dumbarton Oaks Collection*, DOP 14 (1960), 74.

⁵⁴ S. der Nersessian, *op. cit.*, 75.

⁵⁵ G. Sotiriu, *Peintures murales de la crypte de St. Luc*, Actes du IIIme Congres International D' Études Byzantines, Atina 1932, 391.

⁵⁶ G. Agnello, *Le Arti figurative nella Sicilia Bizantina*, Palermo 1962, 157-271.

⁵⁷ Представе Деизиса су сачуване у криптама: Сан Лоренцо у Фасану, Сан Ђовани у Сан Вито деи Нормани, Сан Никола и Сан Маргарета у Мотולי. cf., A. Medea, *Gli Affreschi delle cripte eremitiche Pugliesi*, Roma 1939, 66, 78, 101-105, 155, 224-225, сл. 23, 26, 48, 137, 155; É. Bertaux, *L' Art dans L' Italie Meridionale de la fin de l' empire Romain à la conquete de Charles d' Anjon*, Paris 1903, 141-153; За Деизис у илуминираним рукописима у Апулији cf. G. Cavallo, *Rotoli di Exultet dell' Italia Meridionale*, Bari MCMLXXI-II, 83.

⁵⁸ С. Н. Бобчев-Л. Динолов, *Бачковскаѣа косѣница*, Софија 1960, сл. 45.

⁵⁹ В. Ј.Ђурић-В. Коран-С. Ђирковић, *Пећка иѣиријаришија*, Београд 1990, 33, сл.9.

ном параклису Михаила Главаса Тарханиота у Богородици Памакарistos у Цариграду⁶¹, као и у Полошком⁶².

У Боки Которској Деизис сусрећемо у сликарству XV вијека. У цркви Светог Михаила у Котору у калоти апсиде је сачувана представа Деизиса, за коју се претпоставља да је насликао Ловро Добричевић⁶³. Деизис из истог периода је сачуван у полукалоти апсиде у цркви Светог Василија у Столиву⁶⁴.

Деизис у цркви Светог Павла треба тумачити као дио добро осмишљеног фунерарног програма, односно есхатолошке идеје, која је исказана кроз размишљања о другом доласку, Страшном суду и судбини душа у загробном животу. Богородица, као *Mediatrix* између човјечанства и Бога, и свети Јован треба да обезбиједе благост Христа на дан Страшног суда⁶⁵. Ктитори Павле Бари и Добра су на овај начин исказали вјеру у своје будуће спасење и Васкрс у Христу.

Поред представе Деизиса, у Светом Павлу је сачувана представа апостола Павла, чији је пандан био свети Петар.

Свети Петар и Павле су честа тема на ранохришћанским саркофазима и сликарству катакомби⁶⁶. Овим светитељима су посвећена два циклуса у капели Палатини и Монреалу⁶⁷.

Култ Светог Петра и Павла је био посебно поштован у Боки Которској. Око 809. године которски епископ Јован је подигао цркву Светог Петра у Бијело⁶⁸. У Муу код Прчања је подигнута црква Светог Павла⁶⁹. У Светом Трипуну у Котору је 1166. године један од олтара био посвећен светом Павлу и Јовану Крститељу⁷⁰. Црква Светог Петра и Павла је 1269. године подигнута у Богдашићима⁷¹.

Са краја XIII вијека је у Котору сачувана икона Петра и Павла која се данас налази у Ватикану, а која је припадала депозиту жупана Десе који су Которани преузели из Дубровника 1281. године⁷².

⁶⁰ В. Ј. Ђурић, *Најсцијарији живопис исписнице апостолског пејтра Кориншког*, ЗРВИ 5 (1958), 175.

⁶¹ Н. Belting-C. Mango-D. Mouriki, *The Mosaic and Frescoes of the St. Mary Pammakaristos (Fethie Camii) at Istanbul*, Washington 1978, 69-73.

⁶² В. Ј. Ђурић, *Полошко хиландарски мейош и Драгужинова гробница*, Зборник Народне музеја (МСМLXXV), 337-339.

⁶³ Р. Вијичић, *О фрескама у цркви Св. Михаила у Котору*, Бока 17 (1985), 293; *id*, *Зидно сликарство у Боки Которској и неки аспекти његове презентације*, Бока 18 (1986), 55-56.

⁶⁴ В. Ј. Ђурић, *У сенци фиренџинске уније: црква Св. Госпође у Мржеју (Бока Которска)*, ЗРВИ 35 (1996), 26, 29; Р. Вујичић, *op. cit.*, 57.

⁶⁵ I. Herklotz, *op. cit.*, 192-193.

⁶⁶ F. Gerke, *Kasna antika i rano hrišćanstvo*, Novi Sad 1973, 77-78.

⁶⁷ O. Demus, *The Mosaics of Norman Sicily*, London 1949, 294-299.

⁶⁸ Ј. Ковачевић, *Од доласка Словена до краја XII вијека*, in: *Историја Црне Горе I*, Титоград 1967, 440.

⁶⁹ *id.*, *op. cit.*, 440.

⁷⁰ Ј. Ковачевић, *op. cit.*, 440.

⁷¹ П. Мијовић, *Сликарство и примјењена умјетност*, in: *Историја Црне Горе*, II/1, Титоград 1970, 275; В. Ј. Ђурић, *Црква Св. Пејтра у Богдашићу*, Зограф 16 (1985), 26-38.

⁷² М. Татић-Ђурић, *Икона апостола Пејтра и Павла у Ватикану*, Зограф 2 (1967), 11-16; Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998, 295-296.

Познато је да су у сликарству средњег вијека титуларни светитељи и патрони могли добити истакнуто мјесто у декорацијама цркава⁷³. Мислимо да фигуре светог Петра и Павла на потрбушју лука аркосолијума треба тумачити у вези са посебним односом патрона цркве према светом Павлу.

Стилска анализа фресака

Фреске у аркосолијуму цркве Светог Павла је насликао један сликар. Исти поступак се запажа у обради драперија светог Павла и Богородице, које су истакнуте мрким задебљаним линијама, схематизоване и без истицања пластичности. Колорит је доста сведен и чине га окер, црвена, зелена, жута и плава. Лице је моделовано тамнијим окером са зеленкастим сјенкама. Основни цртеж је изведен браон бојом. Истом бојом су исцртане брада, нос, очи и обрве. Финим и сигурним цртежом неаметљиво се истиче елеганција фигура светог Павла и Богородице.

Фреске из цркве Светог Павла су, сва је прилика, из седме деценији XIII вијека. Није сачуван ниједан податак о сликару цркве, као ни натписи на фрескама⁷⁴. Претпостављамо да је сликар западног поријекла. Вјероватно да је на одабир мајстора утицало и то што је црква Светог Павла припадала доминиканцима.

Фреске у аркосолијуму цркве Светог Павла се могу окарактерисати као романо-готичке. Међутим, то није готика у оном виду у коме се она јавља на Западу. На подручју Италије и Боке Которске византијско и хеленистичко наслеђе није допуштало да дође до потпуног развитка готике⁷⁵. У романичку форму је готика на овим просторима унијела издужене пропорције, обогатила је композиције ритмом и уравнотеженошћу, линеарном диференцијацијом облика и истанчаношћу палете.

Прожимање елемената византијске и западне умјетности је карактеристично за очувано средњовјековно сликарство у Боки Которској. Романичком стилу припадају фреске у Светом Михаилу у Стону⁷⁶. Мало сачуваних фрагмената фресака у цркви Светог Томе у Кутима⁷⁷,

⁷³ Н. Belting, *Likeness and Presence. A History of the Image before the Era of Art*, Chicago-London 1994, 179.

⁷⁴ Данас натписи нијесу видљиви на фрескама. О њима први пут говори 1997. године В. Бурић у чланку *Jezici i pismena na srednjovekovnim fresko natpisima u Boki Kotorskoj: značaj za kulturu i umjetnost* на страни 257 каже да у цркви Светог Павла у Котору натписи нијесу сачувани, а на страни 258. износи да су натписи били латински, В. Ј. Бурић, *Језици и писмена на средњовековним фреско натписима у Боки Которској: значај за културу и умјетност*, in: *Црква Светог Луке кроз вјекове*, Котор 1997.

⁷⁵ В. Ј. Ђурић, *Vizantijske i italo-vizantijske starine u Dalmaciji*, I, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 12 (1960), 124; О. Demus, *Byzantine Art and the West*, New York 1970, 168, 195-196, 207; П. Мијовић, *Сликарство и примјењена умјетност*, in: *Историја Црне Горе*, II/1, Титогоград 1970, 243-244, 263; Н. Belting, *Byzantine Art among Greeks and Latins in Southern Italy*, DOP 28 (1974), 1-31; Р. Вујичић, *Зидно сликарство у Боки Которској и неки аспекти његове презентације*, Бока 18 (1986), 53-57; 244.

⁷⁶ Ј. Ковачевић, *op. cit.*, 438-439; И. Стевовић, *О првобитном изгледу и времену изградње цркве Св. Михајла у Стону*, ЗРВИ XXXV (1996), 191-192.

⁷⁷ *id.*, *op. cit.*, 439.

као и сликарство Ризе Богородице у Бијелој, у духу је византијске иконографије⁷⁸. Фреске у Светом Луки представљају прожимање византијске и романичке иконографије⁷⁹.

У XIV вијеку фреско сликарство у Котору ће се одликовати симбиозом византијских и западних утицаја (*pictura graeca*), што се најбоље огледа на фрескама у Светој Марији Колеђати⁸⁰ и Светом Трипуна⁸¹.

Сликарство Боке Которске XV вијека, сачувано у Светом Михаилу, Светој Ани и Светом Базилију у Столиву, наставља традицију преплитања византијских и западњачких иконографских и стилских елемената⁸².

Мада сачуване у малом броју, фреске у цркви Светог Павла представљају једини очувани примјер которског сликарства из XIII вијека и важну карику за разумијевање умјетничких токова на подручју Боке Которске.

МЈЕСТО ЦРКВЕ СВЕТОГ ПАВЛА У САКРАЛНОЈ ТОПОГРАФИЈИ КОТОРА

У источном дијелу Котора, уз литице Светог Ивана, било је више средњовјековних цркава, од којих је сада сачуван само Свети Павле.

Мјесто подизања цркве Светог Павла, непосредно иза источног дијела Катедрале у којој су се чувале мошти заштитника града светог Трипуна, сва је прилика, повезано је са хришћанском идејом сахране *ad sanctos*.

Археолошка налазишта, епиграфски споменици и писани извори средњег вијека показују да је најзначајније мјесто за сахрањивање било у близини гробова мученика⁸³. Увјерење да је мученицима обезбијеђен "први Васкрс", и жеља за заједничким васкрсењем са светитељима прије Страшног суда, учинили су да је околина њихових гробова била најпожељније мјесто за сахрану⁸⁴. У Откровењу Јовановом (20, 6) стоји:

⁷⁸ П. Мијовић, *op. cit.*, 243.

⁷⁹ В. Паће, *Фреска у цркви Светиоџ Луке у Коџору и сећање на Римску цркву*, in: *Црква Светиоџ Луке кроз вијекове*, Котор 1997, 113-117.

⁸⁰ О сликарству Свете Марије Колеђате cf. R. Vujičić, *Freske u crkvi Marije Collegiate u Kotoru*, in: *Petriciolijev zbornik I, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 35 (1995), 365-378; В. Живковић, *Зидно сликарство у цркви Свете Марије Колеђате у Коџору*, Бока 21 (1999), 119-155.

⁸¹ О сликарству у цркви Светог Трипуна, cf. П. Мијовић, *op. cit.*, 223-305; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 58, н. 61; Ј. Поповић-Гргуревић, *Прилози познавању зидног сликарства у катедрали Св. Трипуна у Коџору*, Бока 21-22 (1999), 107-136.

⁸² Rajko Vujičić, *O novootkrivenim freskama u crkvi Svete Ane u Kotoru*, Бока 15 (1983), 423-435; *id.*, *O freskama u Svetom Mihailu u Kotoru*, Бока 17 (1985), 291-301; В. Ј. Ђурић, *У сенци фиренђинске уније: црква Свете Госпође у Мржеју*, ЗРВИ 35 (1996), 9-54; *id.*, *Језици и писмена на средњовјековним фреско-написима у Боки Коџорској: значај за културу и уметност*, in: *Црква Светог Луке кроз вијекове*, Котор 1997, 254-265.

⁸³ I. Herklotz, *op. cit.*, 28-36.

⁸⁴ A. Grabar, *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique, vol. I, Architecture*, Paris 1946, I. Herklotz, *op. cit.*, 28-36.

"Блажен је и свет онај који има дијела у првом Васкрсењу; над њим друга смрт нема овласти, него ће бити свештеници Богу и Христу и цароваће са њим хиљаду година". Григорије Назијански у II хомилији посвећеној 40 мученика каже да је положио тијела својих родитеља поред тијела мученика да би задобили рајско насеље, а Тертулијан посебно истиче раздвајање душа мученика и обичних смртника⁸⁵.

Најчешћи натписи на фунерарним споменицима су "*accepta est ad spirita sancta*", "*leopardum in pacem cum spirita sancta acceptum*", "*refrigeria cum spirita sancta*". У раном средњем вијеку су се за вријеме литургије изговарале ријечи "*Habeat in prima Resurrectione*"⁸⁶.

У цркви Светог Трипуна и у њеној околини је приликом археолошких истраживања посљедњих година пронађен велики број гробница⁸⁷. Уз сјеверни дио Катедрале, поред аркадног тријема под којим су били сахрањени Андреаци и Марија, као и бискуп Мајо, сачуване су три надгробне плоче которских патриција из XIII вијека⁸⁸. Све ово нам говори да је простор око Катедрале у средњовјековном Котору био *Campo Santo*.

Павле Бари и Добра су били значајни људи у Котору свог доба. Веома је важна чињеница да се, за вријеме подизања цркве у којој ће бити сахрањени, на челу которске бискупије налазио бискуп Марко, Добрин брат, који је могао сестри и зету додијелити ово изузетно мјесто за изградњу цркве, одмах до мјеста гдје су почивале мошти Светог Трипуна.

Подизање цркве Павла Барија и Добре је било усмјерено на "*redemptione anime*", ослобођење душе након смрти и њен одлазак у Рај. Ово потврђује и дио ктиторског натписа који говори о молитви за добијање рајског насеља. Своју идеју ктитори су употпунили представом Деизиса, односно заступништва Богородице и Јована Крститеља пред Христом на дан Страшног суда.

Црква Светог Павла је у касном средњем вијеку и бароку била изузетно поштовано култно мјесто⁸⁹. У њој су се налазиле мошти бла-

⁸⁵ I. Herklotz, *op. cit.*, 27.

⁸⁶ Ž. Le Gof, *Nastanak čistilišta*, Sremski Karlovci-Noví Sad 1992, 112-114.

⁸⁷ У археолошким радовима око и у катедрали Светог Трипуна је пронађено 60 гробница, велики број костура покојника који су били покопани у голу земљу, без икаквог реда, као и кости згомилане у групе, cf., М. Крижанац, *op. cit.*, 202-212.

⁸⁸ Натписи на спољашњем зиду су веома интересантни, посебно последњи дио натписа Деодата из 1254. године: "Тијело за које знамо да је у праху, почива у гробу. Душа, за коју има наде да буде слављена, тежи звијездама", cf., I. Stjerpčević, *op. cit.*, 42-43; S. Mijušković, *Natpisi katedrale Svetog Tripuna, in: 800 godina katedrale Svetog Tripuna u Kotoru (1166-1966)*, Kotor 1966, 118; Б. Шекуларац, *op. cit.*, 75-77; Д. И. Синдик-Г. Томовић, *op. cit.*, 167-168.

⁸⁹ Бискуп Иван Антун Збороваци је 7. фебруара 1681. године одредио да 2. фебруара, у току прославе светог Трипуна, за вријеме мисе један дио морнара буде почасна стража код моштију светитеља, а да већи дио, уз учешће свих братовштина, са упаљеним свијећама, у пратњи главе светог Трипуна, одлази до "*болесника и редовница*" у Светом Павлу, Светом Крижу и Госпи од Анђела, cf., I. Stjerpčević, *Katedrala Svetog Tripuna u Kotoru, Split 1938*, 55. Из XVIII вијека је сачуван списак са редослиједом цркава који је сачинио и дон Гргур Зарбарини на основу рукописа каноника Петра Змајевића из 1757. године који је садржао свете химне које се пјевају у процесии Розарија. Процесија је почињала од капеле Госпе од Розарија, која

жене Озана, која је поред светог Трипуна била заштитница Котора, и којој су се клањали ходочасници из цијеле Боке Которске.

Tatjana KOPRIVICA

ST. PAUL CHURCH IN KOTOR

The Summary

The St. Paul Church is placed in the eastern part of Kotor, at foothill of the cliffs of St. Ivan, above ancient Main Street, that led from the southern to the northern gate of the town.

The church was founded in 1263 by Pavle Bare and his wife Dobra. The inscription placed above the portal on the western facade testifies about the founders. Pavle and Dobra had given the church as a present to the Dominicans, and the present was confirmed by the charter issued on 8th April 1266 by Marko, the Bishop of Kotor, who was Dobra's brother and whose name is mentioned in the inscription. The Dominicans had used the church until 1344, when they had moved to the new monastery with the church dedicated to St. Nicholas at Tabačina. By the end of the XV century, the daughters of the noblemen from Kotor, living according to the rules of the Dominican brotherhood had resided in the church. The church of St. Paul was given in 1520 to the Dominicans of the III grade, led by the blessed Ozana, Patron Saint of Kotor.

From the architectural point of view, the church of St. Paul built in 1236, falls in the same category as other churches in Kotor dated from the XII and XIII century. It has one nave and three bays, oriented with the longer side in the direction East-West. It had been built with the well-polished stony blocks, and covered with the two-sided roof. In the XVI century the church had been widened and altered; the southern and northern church wall dated from the XIII century had been tear down, and the western and eastern wall had been incorporated in the southern bay of the church dated from XVI century, which is, because of the ground configuration, orientated by the longer axis to the direction North-South.

In front of the western facade there is an arcosolium with the sarcophagus in which Pavle Bare and Dobra had been buried. In the arcosolium are also kept the remnants of the wall paintings. There is image of Deesis in lunette, out of which Mother of Christ and Christ's hand had been preserved, and on the soffit of the arc on the northern part St. Paul's figure is situated. Its pendant on the southern side was the figure of St. Peter, out of which only the upper parts of the himation and foot have been preserved.

The frescoes in the arcosolium of the St. Paul Church could be characterized as Romano-Gothic. No one single datum about the painter of the St. Paul has been found so far, as

се налазила поред југозападног угла данашње цркве Светог Николе, и ишла до Светог Луке и Свете Марије. Одатле је ишла ка југу и црквама Свете Катарине, Свете Венеранде, Свете Марије Магдалене до Светог Јосипа. Према југу је стајалиште процесije било код цркве Светог Николе опата, Светог Крижа, Светог Бенедикта и Светог Павла, cf., N. Luković, *Blažena Ozana Kotorka*, Kotor 1965, 67-71; J.J. Martinović, *Graditeljska djelatnost u Kotoru prve polovine XIV vijeka*, Годишњак Поморског музеја у Котору XXXI-XXXII (1983-1984), 36.

well as the inscriptions of the frescoes. We assume that the painter had been of Western origin.

Deesis in the St. Paul Church should be explained as a part of well-imagined funerary program, i.e. eschatological idea, expressed through the thinking of the Second Arrival, the Doomsday and the Destiny of Soul in the life after death. Mother of Jesus, as the *Mediatrix* between the Manhood and Divinity should provide gentleness of the Christ on the Doomsday. Founders Pavle and Dobra had thereby proclaimed their faith in their future Salvation and Resurrection in Christ.

The place, on which the church had been built, right behind the eastern part of the cathedral in which the relics of St. Tripun, the protector of the town had been kept, is, quite probably, linked to the Christian idea of *ad sanctos* funeral.